

ЛІДІЯ КОНДРАТИК,

асистентка кафедри історії й теорії соціології Львівського національного університету ім. Івана Франка

Концептуалізація понять “моральна економіка” та “економічна моральність” в історичній та соціологічній науці

Abstract

The paper analyzes two notions elaborated within historiography and sociology, such as “moral economy” and “economic morality”. New opportunities for interdisciplinary dialogue are also considered. The fundamental difference between moral economy in traditional and modern societies is conceptualized with regard to the works of E.C.Banfield, J.Habermas, K.Polanyi, H.S.Becker, D.North, N.Luhmann and R.Inglehart.

Твердження про кризовий стан соціології стали настільки поширеними, що ця кризовість починає видаватися способом буття соціологічного знання, а постійний конкурентний діалог різноманітних соціологічних парадигм — його глибинною сутністю. Проте змістове наповнення цього процесу на різних етапах становлення соціологічного знання є різним. На думку одного із провідних соціологів сучасності, Е.Гіденса, важливим аспектом кризи соціологічного знання на сучасному етапі є плюралізм в інтерпретації категоріально-термінологічного апарату [1]. Таким чином, діалог між різними парадигмами у межах сучасної соціології стає більш проблематичним, оскільки ускладнюється не лише зіставлення і узгодження окремих методологічних та теоретичних положень, а й з’ясування тотожності чи відмінності предметних полів окремих парадигм та теоретичних конструкцій. Незважаючи на те, що уніфікація термінологічного апарату є суттєвою проблемою сучасної соціології та й загалом соціогуманітарних дисциплін, це завдання видається недосяжною перспективою. Проблема ускладнюється тим, що

низка понять, уніфікація інтерпретації яких була б корисною під кутом зору всебічного дослідження конкретного предмета, використовуються не лише в межах інших дисциплін соціогуманітарного та гуманітарного спрямування, а й у публіцистичному дискурсі. Відтак, необхідне посилення та поглиблення міждисциплінарного діалогу, зокрема в тому, що стосується чіткої концептуалізації та розмежування понять.

Однією із тем, що на її соціологічне дослідження нині існує суспільний запит, є аналіз взаємозв'язку системи нормативної регуляції з економічною поведінкою. Цей запит виявляється в дедалі більшій присутності наведеної тематики у публічному дискурсі, що виявляється, зокрема, в популяризації таких понять, як “моральна економіка”, “економічна моральність”, “соціальна відповідальність бізнесу” тощо.

Ця розвідка присвячена окресленню й розмежуванню понять “моральна економіка” та “економічна моральність” як таких, що виникали й концептуалізувалися в межах історичної науки, зокрема і нової соціальної історії, з одного боку, та соціології — з іншого. Метою такого порівняння та розмежування є більш повна концептуалізація соціологічного поняття “економічна моральність”. На мою думку, глибинна концептуалізація понять є актуальною й необхідною, оскільки, як стверджує давня англійська приказка, “диявол ховається у деталях”, іншими словами, недостатня концептуалізація понять нібито “самоочевидних” обертається хаотичністю наукового пошуку. Наскільки мені відомо, такого порівняння та розмежування досі не було здійснено. Розпочну з огляду генези аплікації поняття “моральна економіка” у історичній науці, розгляну можливі “точки діткнення” із предметом соціології й урешті зіставлю отримані результати із поняттям “економічна моральність”, яке віднедавна використовується у соціології¹.

Топологія наукового поля, за термінологією П.Бурдьє, де виявляється взаємозв'язок системи моральних регуляторів і економічної поведінки, визначається двома полюсами, двома інтелектуальними традиціями. Кожна певною мірою співвідноситься із соціальними практиками, які наповнювали контекст формування цих традицій або були для їхніх творців важливим елементом референтного стану соціуму — минулого чи майбутнього². Роз-

---

¹ Перш ніж перейти до цих завдань слід зазначити, що соціальні явища, для опису яких використовують поняття “моральна економіка” чи “економічна моральність”, були об'єктом наукових пошуків багатьох дослідників, таких як А.Сміт, Г.Зімель, М.Вебер та ін., які не використовували власне ці поняття, досліджуючи співвідношення етичних переконань та економічної діяльності.

² Моя інтерпретація інтелектуального дискурсу навколо нормативних аспектів економічної поведінки перегукується з інтерпретацією В.Радаєва, який зазначає, що: “Впродовж більшої частини ХХ століття в соціальних науках йшла наполеглива боротьба між двома величезними ідеологічними течіями — марксизмом і лібералізмом. Саме цим протистоянням багато в чому визначалася ситуація в економічних і соціальних науках. Фактично це була боротьба між парадигмою планового господарства і парадигмою вільного саморегульованого ринку” (див.: *Радаев В. Экономико-социологическая альтернатива Карла Поляни // Экономическая социология. — 2004. — Т. 5. — № 5. — С. 20–34*).

гляд цих інтелектуальних традицій дасть змогу окреслити предмет соціології моралі, що є важливим аспектом обґрунтування відносно автономного статусу цієї соціологічної субдисципліни.

Перша традиція виходить із превалювання загальносуспільного над індивідуальним, реципрокних моделей обміну над редистрибутивними та застережень щодо явища соціальної нерівності, розглядаючи його не як невіддільний і навіть системотвірний чинник суспільного життя, а як проблему і джерело небезпек. У межах цієї традиції, або дискурсу, який є підстави називати комунітаристським, представлений широкий спектр теоретико-методологічних позицій: зокрема, поряд із марксистською тут представлена соціальна доктрина католицької церкви з її найбільш радикальним виявом — теологією визволення, яка інтегрує ранньохристиянські егалітаристські та революційні мотиви. Система нормативної регуляції, яка притаманна референтній моделі соціуму, концептуалізований у межах цієї традиції у своїх важливих рисах, значною мірою є подібною до системи нормативної регуляції традиційних суспільств. Головним чинником формування системи моралі у таких суспільствах є відносна статичність соціуму, для якого характерне натуральне господарство, відносно замкнута система соціальної мобільності, опосередкованість виробничих відносин через гомогенний колектив на кшталт сільської спільноти, міської комуни, касти, цеху, гільдії чи парафії.

Протилежні вихідні позиції посідає інтелектуальна традиція, в межах якої індивідуальне збагачення і явище соціальної нерівності не проблематизуються (соціальний дарвінізм А.Смола та Л.Гумпловича, правий реалізм Е.Бенфілда та ін.) або ж проблематизуються без радикальної вимоги їх викорінення (динамічний функціоналізм Р.Мертона, теорія конфлікту Р.Дарендорфа та ін.). Система нормативної регуляції, як і вся система суспільних відносин у референтній моделі соціуму, на яку орієнтована ця традиція, перебудовується згідно з принципами раціональності, відбувається звільнення від патерналістської опіки держави та спільноти і становлення абстрактних універсалістських правил ринкової поведінки. У цьому сенсі вказану традицію можна назвати ліберально-індивідуалістичною.

Таким чином, окреслені інтелектуальні традиції (солідаристськи-колективістська та ліберально-індивідуалістична), хоч і відрізняються у своїх вихідних, аксіоматичних положеннях, кореспондують у тому, що морально-етична проблематика тут є цілком релевантною щодо аналізу економічних трансформацій та явища соціальної нерівності.

Поняття “моральна економіка” є давнішим та більш уживаним порівняно із поняттям “економічна моральність”. Це поняття увійшло в науковий дискурс завдяки праці англійського історика-марксиста, одного із засновників так званої нової соціальної історії Е.П.Томпсона і поглиблено концептуалізувалося у працях американського вченого Дж.К.Скота. Перш ніж перейти до детального аналізу концептуалізації поняття “моральна економіка” у працях вказаних авторів, розгляньмо теоретико-методологічні особливості парадигми нової соціальної історії, якої дотримувалися

Е.П.Томпсон та Дж.Скот¹. Потрібно зазначити, що про відносну єдність різних напрямів у межах парадигми нової соціальної історії свідчить низка спільних для них положень:

1. Критичне ставлення до жорсткого міждисциплінарного поділу ставило під сумнів систему організації наукового знання в галузі суспільних наук, яка строго окреслювала предметні поля окремих дисциплін. Нова соціальна історія обстоювала ідею цілісності, “ансамблю” соціогуманітарних наук як знання про людину в суспільстві. Актуальності набуває новий підхід до пізнання минулого в його культурно-соціальній цілісності (тотальності). З’являється й утверджується ідея необхідності створення тотальної історії, ба навіть тотальної науки про людину і суспільство, яка б відображала все багатоманіття царин соціальної реальності у їхній цілісності. Саме тому визнається за доцільне залучати напрацювання суміжних наукових дисциплін: антропології, етнології, статистики, соціології та ін.²

2. Одним із головних методологічних принципів нової соціальної історії є наголос на соціальних коренях історичних процесів, вимога досліджувати історію “знизу”, тобто зосереджувати увагу на соціальних групах, класах, спільнотах. Оскільки історія твориться “знизу”, внеобхіднюється дослідження щоденних взаємодій, особистого досвіду, уявлень, вірувань, ідей та понять. Звідси випливає надзвичайне розширення предметного поля історичної науки та виникнення широкого спектра історичних субдисциплін, різного роду “історій”: дитинства, жіноцтва, ментальності, тіла, жесту, міфу, харчування, села, міста, “усної історії”, “історії повсякденності” тощо.

3. Для нової соціальної історії характерне неприйняття вульгарно-позитивістського підходу до опису історії та уявлення про функції історика як реєстратора подій, їх хронографа. Зважаючи на неоднорідність напряму нової соціальної історії, цей принцип, з одного боку, сприяв розвитку згаданих вище субдисциплін та відходу від “великої історії”, а з іншого боку, мав наслідком утвердження історичної науки як дисципліни аналітичної, покликаной проникнути “глибше за факти, які лежать на поверхні”.

Власне до останнього із названих напрямів нової соціальної історії слід віднести праці Е.П.Томпсона, який убачав у виявленні так званих універсальій одне із завдань історичної науки. Складність підходу, запропонованого Томпсоном, полягає в тому, що виявлення цих універсальій автор починає з аналізу повсякденних взаємодій. Саме цьому авторові належить фраза про те, що багатьом “головним дійовим особам” історичної науки минулого — політикам, мислителям, підприємцям, генералам — доведеться поступитися місцем, адже на передній план протискаються ті, кого раніше вважали лише глядачами історичного процесу — представники “низів” суспільства, його депривовані верстви.

---

¹ Зазначу, що позиціювати Дж.К.Скота у межах однієї дисципліни складно. Література, де аналізуються праці вченого, позиціонує його як історика, економіста, антрополога, політолога.

² Одним із аргументів проти надмірно жорсткого поділу є те, що це призводить до абсолютизації ідеальних типів “людини економічної”, “людини політичної”, “людини релігійної”, “людини культурної” та ін.

Погляди, які ми вважаємо стрижневими у подальшій концептуалізації поняття “моральна економіка”, були висловлені Е.П.Томпсоном у праці “Моральна економіка англійської черні у XVIII столітті”, опублікованій 1971 року [2]. У центрі уваги вказаної праці — ранні роки індустріальної революції, які відзначалися масштабними та частими соціальними заворушеннями. Гострота соціальної напруженості у той час зростала ще й через інтенсифікацію процесів урбанізації, внаслідок яких вчорашні депривовані селяни стають депривованими міськими жителями, відчуження та зубожіння яких лише посилюється. Саме ця група населення, викинута за межі натурального господарства у господарство грошове, активно виступає проти елементів нової економічної системи, яка у своїх головних рисах, як веберівський ідеальний тип, описана сучасником тих подій А.Смітом.

Аналізуючи заворушення, відомі під назвою “хлібні бунти”, Е.П.Томпсон не задовольняється поверховим поясненням цих процесів, зокрема через такі чинники, як підвищення рівня безробіття. Дослідник не лише шукає конкретну причину певної події, а намагається описати модель низки соціальних явищ, подібних до означеного. Глибинною причиною вказаних подій, на думку Е.Томпсона, було те, що нові правила організації економічної діяльності суперечили народним звичаям, уявленням про те, що є законним, а що — протизаконним. Ці уявлення про господарські функції та взаємні обов’язки окремих членів суспільства й організацій формувалися впродовж тривалого часу і були частиною складного соціального механізму пом’якшення соціальної нерівності та нейтралізації конфліктного потенціалу, спричиненого нею. Суму таких уявлень Е.Томпсон називає “моральною економікою черні” (англ. — *moral economy of the poor*).

Як зазначає Е.П.Томпсон, нова модель економічних відносин, пов’язана із обмеженням патерналістських функцій держави та утвердженням вільно-ринкової конкуренції як центрального механізму функціонування економіки, сприймалася населенням без особливого опору. Це стосується навіть найбільш депривованих верств населення, а саме міської бідноти. Так тривало доти, доки поточна економічна кон’юнктура сприяла збереженню відносного рівня добробуту, а саме в урожайні роки, коли ціни на хліб знижувалися. Натомість, коли умови були несприятливими і для міської бідноти поставала проблема виживання, питання моральної економіки загострювалися і відбувалися заворушення. Бунтарі спиралися на переконання у легітимності свого протесту, яке давала їм моральна економіка — система уявлень про те “як належить бути”. Згідно зі звичаями моральної економіки, бідняки вимагали, щоб зерно споживалося там, де вирощується (вивіз зерна за кордон вважався аморальним) і збувалося без посередників. Деякі із вимог моральної економіки з часом формалізувалися. Так, на початку торгового дня міська біднота отримувала право придбати хліб, борошно чи зерно за пільговою, так би мовити, соціальною ціною, і лише потім починалася торгівля для заможніших, і тут уже ціну більшою мірою визначала гра попиту і пропозиції. Таким чином, через перерозподіл ресурсів на підставі тимчасового введення умов торгівлі, які є невігідними й навіть збитковими для підприємців, задіювався механізм, відомий у межах соціологічного дискурсу

під назвою “спадний зрівняльний тиск” (англ. — downward leveling pressure) [3].

Подальша концептуалізація поняття “моральна економіка” пов’язана із працями американського дослідника Дж.Скота. Використовуючи метод включеного спостереження, дослідник вивчав еволюцію владних відносин у сільських спільнотах Південно-Східної Азії: у Бірмі, В’єтнамі, Малайзії та Індонезії. Наприкінці 60-х — на початку 70-х років ХХ століття Дж.Скот довго перебував як польовий антрополог у бідному малайзійському селищі. Він ознайомився з життям цього селища, зумів виявити складну мережу економічних, соціальних та особистісних людських відносин, завдяки яким спільнота жителів селища створювала ефективні механізми виживання. Вчений довів, що структура спільноти зовсім не зводиться до наявності бідних і багатих. Значно важливішим є неписаний етичний закон, згідно з яким голодна смерть може загрожувати окремому жителю селища лише тоді, коли ця загроза є реальною одночасно для всіх його жителів. Іншими словами: всі сільські домогосподарства мають право на мінімальний прожитковий рівень, навіть якщо для цього потрібен перерозподіл економічних ресурсів¹.

Соціальним ідеалом сільських спільнот у традиційному суспільстві, на думку Дж.Скота, можна вважати моральну економіку виживання, центральним принципом якої є відмова від ризиків. Таким чином, підприємницький азарт та спроби організації підприємства за межами окремого домогосподарства відходять на другий план, крім ситуацій загрози фізичному існуванню членів спільноти. Концентрація ресурсів вважається бажаною і припустимою тільки з метою їх заощадливого споживання, а інвестування цих ресурсів у ризиковані проекти є неприпустимим. Це пояснюється тим, що досліджувані Дж.Скотом спільноти постійно існували на межі голоду² [5, с. 1].

Слід зазначити, що праці цього вченого вплинули на уявлення про історичну еволюцію влади від традиційного до сучасного суспільства. Розглядаючи панування і підкорення у традиційних суспільствах, які зазнають дедалі швидшої трансформації, Дж.Скот робить важливі зауваги, які дещо змінюють прийнятту від А.Грамші візію класових відносин та домінування. Нагадаємо, А.Грамші говорить про те, що робітничий клас неминуче повинен витворити власну культуру, яка вможливить відмову від сприйняття експлуататорів як носіїв “нормальної” культури, “нормальної” системи цінностей, а отже, й від сприйняття власного класу як відсталого. На відміну від Грамші, Скот у праці “Панування і мистецтво спротиву: приховані послання

---

¹ Одним із таких механізмів перерозподілу є щорічний подарунок від землевласника, який сприймається селянами не як жест його доброї волі, а як його обов’язок. З огляду на синтез місцевої традиції із нормами ісламу цей акт дістав назву “закят” [4, с. 193].

² Однією із доречних паралелей, яка дає змогу налагодити власне міждисциплінарний діалог, є концепція об’єднаного соціального капіталу (англ. — bonding social capital), який сприяє виживанню (англ. — getting by). Цьому різновиду соціального капіталу протиставляється сполучний соціальний капітал (англ. — bridging), який сприяє прогресуванню у соціальній структурі (англ. — getting ahead) [7].

підкорених груп” на підставі широкого дослідження історіографічних та літературних джерел показує, що існування соціуму визначається внутрішньою динамікою “прихованих послань” — динамікою прихованого протистояння між депривованими та наділеними владою, матеріальними ресурсами та престижем, між різними соціальними верствами, які перебувають на різних щаблях соціальної ієрархії [6]. Щоденний спротив владі з боку селян проходить під гаслом “Підпорядковуюсь, але не підкоряюся”, це дрібний саботаж, ухиляння, “забудькуватість”, приховане кепкування над наділеними владою¹.

Поняття “зброя слабких”, а також концептуалізація постійного “м’якого” опору соціальному домінуванню змушує дещо переглянути дотеперішнє уявлення про моральну економіку. Виявляється, що моральна економіка може бути однією зі складових раціональної стратегії опору депривованих. Вони можуть цілеспрямовано інструменталізувати мораль задля перерозподілу ресурсів на власну користь.

Зазначу, що, з одного боку, поняття “моральна економіка” означає, що основними регуляторами економічної системи є етичні норми, кодифіковані у звичаєвому праві чи релігійній доктрині. З іншого ж боку, автор позиціонує себе стосовно досліджуваних явищ та чітко вказує на те, що етичну відстороненість наукового аналізу цього разу відкинута. Термін, вживаний Е.П.Томпсоном та Дж.Скотом, може мати й інший, непомічений відтінок, а саме — іронію з приводу того, що головним ресурсом, який циркулює у межах моральної економіки, є ставлення членів спільноти один до одного, схвалення або засудження. Таким чином, можна стверджувати, що словосполучення “моральна економіка” — це оксиморон, тобто поєднання слів з несумісним значенням, а в ліпшому разі така собі “недоекономіка”, яка оперує нематеріальними ресурсами. Відтак, єдине, в чому може бути ефективною моральна економіка, — це збереження status quo, виживання спільноти на рівні напівголодного животіння, але не її розвиток та просування.

Окресливши в загальних рисах концептуалізацію поняття “моральна економіка”, представлену у Е.П.Томпсона та Дж.Скота, зроблю попередні узагальнення. Отже, поняття “моральна економіка” описує цілий клас явищ. Якщо традиційна історична наука є індивідуалізувальною і вивчає конкретні явища (наприклад, Жакерію чи Гайдамаччину), нова соціальна

---

¹ Дж.Скот вдається до цитування відомого англійського публіциста та письменника-антиутопіста Дж.Орвела. В оповіданні “Як я стріляв у слона” Орвел згадує часи своєї служби у колоніальній британській адміністрації в Бірмі. Наведемо цю цитату: “В місті, де я обіймав посаду окружного поліціанта, сильно відчувалися антиєвропейські настрої, які, щоправда, виявлялися якось безцільно і дріб’язково... Як поліційний офіцер я часто ставав мішенню для образ, яких я зазнавав щоразу, коли випадала нагода зробити це безкарно. Якщо на футбольному полі якийсь бірманець підставляв мені підніжку, а суддя, теж бірманець, демонстративно дивився в інший бік, натовп вибухав огидним реготом”. Далі в цьому автобіографічному оповіданні Орвел пише: “Мені стало зрозумілим тоді, що, стаючи тираном, біла людина завдає смертельного удару своїй власній свободі... оскільки умова її панування полягає в тому, щоби безперервно справляти враження на тубільців і своїми діями у будь-якій ситуації виправдовувати їхні очікування” [8].

історія припускає окреслення людських універсалій, наприклад у формі стійких моделей розгортання соціальних процесів. Саме таку модель позначає поняття “моральна економіка”¹. Я схильюсь до такого формулювання центральної тези теорії моральної економіки: у ситуації зміни економічної системи у напрямі до автономізації депривовані соціальні групи можуть інструменталізувати положення конкретних нормативних систем з метою перерозподілу ресурсів на свою користь.

Відомо, що невіддільною рисою будь-якої теорії є генералізація. Якщо немає такої риси, то немає і сенсу говорити про теорію. Поряд із працею Е.П.Томпсона, присвяченою Англії XVII століття, та працями Дж.Скота, присвяченими селянським спільнотам Південно-Східної Азії, вагоме місце у дослідженні співвідношення етичної та економічної діяльності спільнот посідає праця одного із визначних правих мислителів XX століття Е.К.Бенфілда “Моральні засади відсталого суспільства” [10]. Розгляньмо положення праці цього автора з метою верифікації положень, висловлених у працях Е.П.Томпсона та Дж.Скота. Як зазначалося, Томпсон і Скот зображають досить несуперечливу картину: депривована спільнота за рахунок інструменталізації моралі добивається перерозподілу ресурсів на свою користь. Праця Бенфілда, яка послугує нам у дослідженні за, так би мовити, верифікатор указаних теоретичних побудов, присвячена подібній проблематиці. У центрі її уваги — локальна спільнота, яка є надзвичайно неефективною економічно.

Неефективність цієї спільноти, названої фікційним ім'ям Монтеграно, автор пояснює “нездатністю селян діяти спільно задля їхнього загального блага і взагалі задля чогось, що виходить за межі безпосередніх матеріальних інтересів нуклеарної сім'ї”, а це, своєю чергою, пояснюється “етосом аморального фамілізму” [9, с. 10–11].

Зазначу, що, на перший погляд, у Е.Бенфілда немає аналізу співвідношення етичної системи й економічної нерівності, а також механізмів перерозподілу задля пом'якшення соціальної нерівності. Виникає запитання, чи є у Монтеграно моральна економіка? А якщо ні, то чи можна говорити про “теорію моральної економіки”, оскільки описані соціальні механізми не є універсальними?

Відповідаючи на ці запитання, зауважу, що, по-перше, праця Е.Бенфілда з'явилася 1958 року, тоді як праці Е.П.Томпсона та Дж.Скота — на початку та в середині 1970-х. Вказані часові рамки не лише відділені між собою більш як десятилітнім проміжком, а й указують на загалом різні історичні й інтелектуальні середовища, які різняться і за методологічними підходами, і за спрямуванням уваги дослідників на ті чи ті соціальні процеси. Якщо Е.П.Томпсон та Дж.Скот аналізували те, як представникам депривованих

---

¹ Зокрема, однією з підстав, за якою М.Грушевського відносять до соціологів, є його теорія “коливальної динаміки” суспільної еволюції, під якою вчений мав на увазі “протистояння і змагання протилежних прагнень до колективізму, з одного боку, та індивідуальної самодостатності — з другого” [див.: 9, с. 121].

верств вдається виживати, Е.Бенфілд, як представник правого реалізму, спрямовує свою увагу на те, чому селяни Монтеграно є бідними¹.

По-друге, спільноти, досліджувані Е.П.Томпсоном, Дж.Скотом та Е.Бенфілдом суттєво відрізняються. З-поміж згаданих спільнот найбільше вирізняється спільнота Монтеграно, позаяк в інституціональному, технологічному і, якоюсь мірою, соціальному сенсі вона являє собою суспільство, що модернізується. У Монтеграно діє школа, навчання у якій триває до 5 класу, понад 50% селян є письменними, є виборні органи місцевого самоврядування, політичні партії, кінотеатри та кав'ярні, адвокат і лікар, який безкоштовно надає послуги занесеним у відповідний список найбідніших. Поруч із селищем діє сирітський притулок. Проте головна відмінність полягає в тому, що у Монтеграно ніхто не помирає з голоду. За свідченням Е.Бенфілда, життя найбідніших селян із Монтеграно у певному сенсі нагадує становище “людини, яка перебуває по шию у воді”². Водночас, як зауважує Бенфілд, “ніхто не вмирає з голоду, якщо під смертю від голоду мати на увазі смерть, прямо, а не опосередковано спричинену браком їжі” [9, с. 58]. Таким чином, у Монтеграно ми знаходимо менше об'єктивних причин говорити про нестерпність ситуації соціальної нерівності для депривованих верств населення, ніж можна виявити у випадках, описаних Томпсоном та Скотом.

По-третє, інструменталізація моралі задля перерозподілу ресурсів присутня і в Монтеграно, проте вона виявляється не у хлібних бунтах, а у спосіб значно більш інституціоналізований, який притаманний сучасним суспільствам. За свідченням Е.Бенфілда, у Монтеграно той чи той вплив мали комуністична, соціалістична, монархістська, неофашистська партії та партія християнських демократів. І попри те, що у Монтеграно не існувало формальних осередків цих політичних партій, а радше нестійкі кола їхніх симпатиків, а вказані політичні партії фактично не брали участі у владнанні місцевих справ, свідомість населення Монтеграно була відчутно політизована³.

---

¹ Деякі вислови Е.Бенфілда можна вважати неприйнятними у сучасному інтелектуальному дискурсі. Зокрема, у праці “Моральні засади відсталого суспільства” він пише: “Неможливо створити потужну організацію там, де кожному для того, щоб задовольнити свої бажання, достатньо простягти руку до найближчої кокосової пальми”, що вочевидь є натяком на африканські колонії європейських метрополій та молоді незалежні постколоніальні держави [9, с. 8].

² Бенфілд пише: “Селянин та його дружина були невтішними, коли їхня свиня задушилася на прив'язі. Жінка рвала волосся і билася головою об стіну, а чоловік сидів мовчки у кутку. Втрата свині означала, що у них не буде м'яса цієї зими, не буде смальцю для того, щоб намастити на хліб, не буде чого продати за готівку, щоб сплатити податки, і не буде можливості завести свиню наступної весни. Такі удари долі можливі щомиті. Поля можуть потерпіти від повені. Можуть прийти хвороби. Бути селянином означає стояти безборонним перед можливістю таких речей” [9, с. 64].

³ Так, із 42 мешканців Монтеграно, із якими Е.Бенфілд провів глибинні інтерв'ю, лише один не зміг сказати, які погляди відстоює комуністична партія. Узагальнені відповіді решти респондентів були такими: “за рівність, мир, свободу і право на працю”, “за робочі місця для всіх”, “проти церкви”, “за те, щоби відібрати власність у багатих” [9, с. 36].

Британський соціолог А.Сеєр пропонує соціологічний погляд на поняття “моральна економіка”. В інтерпретації цього дослідника “моральна економіка” — ключове поняття підходу, у якому фокус дослідницької уваги концентрується на орієнтаціях населення щодо таких понять, як справедливість, рівність та добробут. На думку Сеєра, моральна економіка існує не лише у традиційних, примітивних чи депривованих спільнотах [11]. Сучасною “реінкарнацією” моральної економіки є ідеї щодо моральної ринкової економіки, тобто такої організації економічної системи суспільства, яка використовує ринкові сили у моральний спосіб [12], щодо ролі держави у згладжуванні соціальної нерівності та щодо соціальної відповідальності бізнесу¹. Поза цією реінкарнацією відновлюються і традиційні моральні економіки².

На мою думку, принципова різниця між запровадженням моральної економіки у суспільствах традиційних, примітивних та у суспільствах сучасних полягає в тому, що саме в сучасних суспільствах інструменталізація моралі з метою перерозподілу ресурсів відбувається не стільки з ініціативи самих депривованих, скільки з ініціативи соціальних акторів, наділених вагомими ресурсами влади, багатства та престижу. Слід враховувати те, що комплекс орієнтацій, який ми називаємо моральною економікою, може бути об’єктом владних відносин. У концептуалізації цього аспекту актуалізації моральної економіки у сучасних суспільствах вважаю за доцільне звернутися до поглядів К.Поланьї та Н.Лумана, до теорії колонізації життєвого світу Ю.Габермаса та до теорії морального підприємництва Г.С.Бекера.

Поняття “моральна економіка” стосується не лише однієї локалізованої у часі події, як, наприклад, заворушення депривованої міської бідноти в Англії XVII століття. Це поняття описує певний стан взаємозв’язку між економічною системою, тобто стійкою системою взаємодій з обміну ресурсами, з одного боку, і ціннісними уявленнями тої чи іншої частини суспільства щодо цієї економічної системи. Дещо схематично аналізуючи процеси трансформації економічних систем на рівні ідеальних типів, такі науковці, як К.Поланьї та Н.Луман, описують їх як перехід від “вкорінених економік” (англ. — *embedded economies*) до автономних економік (англ. — *autonomous economies*) чи від систем ієрархічної диференціації до систем функціональної диференціації [15; 16]. Вкорінена економіка слугує соціальним, політичним та релігійним цінностям (Поланьї), так само як у ієрархічно дифе-

---

¹ Дж.Хіз, автор праці “Ефективне суспільство”, говорить про те, що сучасна Канада є системою моральної економіки, оскільки характеризується балансом між свободою підприємництва та конкуренції і соціальними потребами [13].

² Існує загальне переконання щодо того, що вільноринкове облаштування економіки — єдиний вихід із бідності, хоч би яким складним він був. Разом із тим, сьогодні “дерегуляція національних економік загалом спричинила надзвичайно нерівномірний розподіл багатства... З огляду на надзвичайну неефективність управління, африканці не можуть впевнено покладатися на захист з боку держави від неконтрольованих ринкових сил. Єдина можливість, яка залишається, — звертатися до існуючих зв’язків у спільноті (*communal ties*)” [14].

ренційованій системі політика та релігія можуть визначати зміст економічних відносин (Луман). Натомість, в автономній чи функціонально диференційованій економічній системі працюють головню внутрішні механізми її розгортання.

Таким є вектор глобальних соціальних трансформацій. Водночас не слід абсолютизувати цю тенденцію й уподібнювати окремі самореферентні сфери соціальної реальності до монад, описаних Г.Ляйбніцом. Мораль та економіка опиняються у різних самореферентних сферах, проте, як зауважує, зокрема, Ю.Габермас, поряд із вказаним вектором змін існують також інші аспекти соціальних трансформацій. На думку останнього, соціальну реальність дедалі більше визначає експансія політичного та економічного у приватну сферу “життєсвіту”. У сучасному світі економічна система “колонізує” життєвий світ, беззупинно і систематично руйнуючи “сфери дії, які залежать від соціальної інтеграції”, а відтак, і руйнуючи моральну економіку [17, с. 327].

Отже, якщо у вкоріненій чи ієрархічно диференційованій економічній системі інструменталізація моралі була наслідком об’єктивної суперечності між нормативною системою і новими тенденціями в економічній системі, то за сучасних умов інструменталізація моралі ініціюється у політичній та економічній соціальними акторами, наділеними необхідними для такої інструменталізації ресурсами. Тут відбувається інструменталізація самих депривованих соціальних груп.

Завершує цю концептуалізацію теорія морального підприємництва Г.Бекера [18]. Одним із центральних методологічних принципів, на які спирається Бекер, є конструктивізм — теоретична модель дослідження, згідно з якою символічні формації (нормативні системи, ідеології, концепції, стереотипи та ін.) необов’язково є відображенням “істини” чи реальності, а визначаються життєздатністю чи політичною доцільністю і продукуються конкретними соціальними акторами.

Г.С.Бекер говорить про те, що завдяки зростанню ролі громадської думки у сучасному світі (праця написана в 1963 році у Сполучених Штатах Америки) з’являються нові механізми економічного, культурного та політичного домінування. У вкрай диференційованому суспільстві правила, норми та визначення продукуються з ініціативи й під тиском конкретних соціальних акторів. Тих, чиєю професією стає діяльність із переформулювання меж припустимого і необхідного, Бекер називає моральними підприємцями. Сукупність заходів, спрямованих на таке переформулювання, — моральними хрестовими походами. Важливим є переконання Г.Бекера в тому, що моральними підприємцями, зазвичай, стають аж ніяк не представники депривованих соціальних верств. Понад те, як зазначає Г.С.Бекер, моральні хрестові походи досить часто підтримують ті, чії мотиви аж ніяк не є альтруїстичними. Так, “сухий закон” у Сполучених Штатах Америки у 30-х роках ХХ століття підтримали власники великих підприємств, оскільки вважали, що таким чином отримають більш працездатних та керованих працівників, а спротив легалізації грального бізнесу в штаті Каліфорнія фінансувався власниками казино зі штату Невада. Наведені приклади є ілюстраціями якісно іншого способу інструменталізації моралі, порівняно з

моральною економікою депривованих спільнот, описаною Е.П.Томпсоном та Дж.Скотом. Центральна відмінність полягає в тому, що суб'єктами, які інструменталізують мораль, виступають уже не депривовані групи, а наділені владою та іншими ресурсами. Таким чином, інструменталізуються самі депривовані групи чи групи незадоволених, якщо йдеться, наприклад, про протести проти легалізації легких наркотиків, порнографії, проституції, скорочення соціальних видатків, приватизації державних підприємств тощо.

Розглянувши концептуалізацію поняття “моральна економіка”, запропоновані Е.П.Томпсоном та Дж.Скотом, а також поглибивши його із залученням поглядів Е.К.Бенфілда, А.Сеєра, Ю.Габермаса, К.Поланьї, Н.Лумана та Г.С.Бекера, можна перейти до розгляду поняття “економічна моральність”.

Як зазначалося вище, поняття “моральна економіка” є значно більш концептуалізованим та поширеним, ніж поняття “економічна моральність”. Частково це зумовлюється тим, що для опису співвідношення етичного й економічного у соціогуманітарній думці використовувалися інші поняття. Так, ще 1759 року А.Сміт оприлюднив працю під назвою “Теорія морального чуття” (The Theory of Moral Sentiment), у якій детально спинявся на співвідношенні етичного й раціонально-економічного, не використовуючи поняття “економічна моральність”. На думку Сміта, раціональні, егоїстичні міркування є рушієм не лише економічної діяльності людини, а й усіх соціальних взаємодій. Центральним об'єктом дослідження А.Сміта є феномен не лише існування, а й удосконалення загальнолюдської моральності в економічній сфері поряд з індивідуалізмом. Таким чином, пошук джерела, де вперше вжито термін “економічна моральність”, не має особливого сенсу¹.

Очевидно, однією з найґрунтовніших концептуалізацій поняття “економічна моральність” є запропонована колективом авторів одного з модулів другої хвилі “Європейського соціального дослідження” (2004–2005)². Як зазначають автори цієї концептуалізації, теоретичним підґрунтям її дослідження є, з одного боку, нова інституціоналістська економіка [21], а з іншого — напрацювання Р.Інглегарта, який досліджував зміни системи цінностей у контексті споживання [22]. Розгляньмо ці теоретико-методологічні засади задля глибшого розуміння концептуалізації економічної моральності, запропонованої авторами відповідного модуля “Європейського соціального дослідження”.

Хоча немає підстав говорити про наявність єдиного “канонічного” тексту, в якому б містилися важливі для нової інституціоналістської економіки позиції, проте засновником цього напрямку вважають Д.Норта, чие розмежування між організаціями й інститутами стало наріжним каменем нової інституціоналістської економіки. Згідно з Нортом, інститутами є “правила

---

¹ Зазначу лише, що витоки застосування цього терміна, наскільки мені вдалося дослідити це питання, сягають початку ХХ століття та пов'язані, переважно, з теологічним дискурсом [див.: 19].

² Авторами розглянутої нижче концептуалізації є С.Карстедт, С.Фарел, А.Стоянов, К.Басман та Г.Скапська [20].

гри”, формальні та неформальні, які визначають поведінку індивідів та структурують соціальні взаємодії. Організації, натомість, — це сталі групи людей, які координують свою колективну діяльність. Згідно з концептуалізацією економічної моральності авторів однойменного модуля “Європейського соціального дослідження”, економічна мораль є власне соціальним інститутом, тобто “системою правил гри”. Сукупність інститутів утворює інституціональні рамки (англ. — institutional framework), які структурують діяльність окремих індивідів та їхні взаємодії. Аналітично можна розмежувати інституціональні рамки, які діють на трьох рівнях:

Перший, глибинний рівень, на якому інституціональні рамки структурують соціальну реальність, є рівень так званих вкорінених (англ. — embedded) соціальних інститутів, до яких належать традиції та звичаї. Ці інститути формуються впродовж тривалого часу і вирізняються високою ригідністю щодо зовнішніх впливів.

На другому рівні інституціональні рамки визначаються формальними інститутами, такими як закони.

Третій рівень інституціональних рамок охоплює деталізовані правила, які стосуються організацій і визначають взаємодію у ситуаціях співпраці та конфлікту, обміну та торгівлі [21].

Залучення напрацювань Р.Інглегарта довершує концептуалізацію економічної моральності. Згідно з останнім, у кожному ринковому споживачькому суспільстві формуються особливі, тою чи іншою мірою кодифіковані, однорідні ціннісно-нормативні моделі, орієнтовані на споживання. Важливими складовими таких ціннісно-нормативних моделей є рівність та автономність індивідів, особливо у сфері споживання. Сфера споживання стає найбільш визначальною у процесі індивідуалізації. Поряд із лібералізацією сучасних суспільств розширюється вибір між варіантами поведінки. А отже, динаміка, яка виникає у ціннісно-нормативній системі, орієнтованій на споживання, має вирішальний вплив на інші сфери соціального життя. Моделі поведінки, які стосуються споживання, переформулюють моделі взаємодій у інших сферах соціальної реальності. Власне із другої складової випливає актуальність дослідження економічної моральності, яка є, так би мовити, універсальною і стосується чи не всіх суспільств сучасного світу [22].

Таким чином, розглянувши концептуалізації понять “моральна економіка” та “економічна моральність”, можна зробити такі висновки та узагальнення:

1. Указані поняття вживаються у текстах, які належать до різних дисциплінарних сфер. Поняття “моральна економіка” використовується у текстах, які характеризуються виразним історіографічним забарвленням. Значно складніше “локалізувати” дисциплінарні рамки вживання поняття “економічна моральність”, що, очевидно, свідчить про його активне використання, в основному, в публіцистичному дискурсі, а отже, — і про недостатній рівень його концептуалізації.

2. Поняття “моральна економіка” є центральним для концептуальної побудови, що описує універсальну модель взаємозв’язку ціннісно-нормативної та економічної систем, одним із важливих аспектів якого є механізми інструменталізації моралі депривованими групами населення з метою пере-

розподілу ресурсів на свою користь. Таким чином, моральна економіка є центральним механізмом так званої економіки виживання (англ. — *subsistence*) депривованих спільнот.

3. Моральна економіка існує у суспільствах на різних етапах їхнього розвитку, хоча найбільш рельєфно виявляється у час трансформації економічних систем, їхньої автономізації та звільнення від тиску політичної та релігійної сфери. Сьогодні поняття “моральна економіка” є центральним у широкій дискусії, що стосується нормативних обмежень, які структурують економічну взаємодію та можуть пом’якшувати негативні наслідки функціонування вільно-ринкових економічних систем. Указані процеси у сучасних суспільствах відбуваються з тією суттєвою відмінністю, що інструменталізація моралі та відповідний перерозподіл ресурсів ініціюються та здійснюються соціальними акторами, наділеними значними ресурсами. Таким чином, інструменталізуються власне депривовані групи та їх інтереси.

4. Поняття “економічна моральність” є ширшим, ніж поняття “моральна економіка”. Концептуалізація обох понять включає теоретико-методологічні засади неінституціональної парадигми. Відтак, поняття “економічна моральність” вказує на широкі інституціональні рамки, що структурують економічну діяльність, а поняття “моральна економіка” вказує на один із механізмів дії вказаних інституціональних рамок.

5. Актуальність дослідження вказаної проблематики зумовлюється тим, що сучасне українське суспільство заторкнула глобальна динаміка підвищення ролі споживання у процесі соціалізації, індивідуалізації та формування моделей соціальної поведінки. За кілька останніх десятиліть найважливішою зміною в ціннісно-нормативній сфері став зсув від моделей, які наголошували на важливості обов’язків та конформності щодо схвалюваних суспільством норм, у бік моделей, що наголошують на автономності прийняття рішень та заохочують неконформістську поведінку. Отже, індивідуальна автономія, спроектована у ціннісно-нормативну сферу, неминуче призводить до незаконних та неморальних практик. Ринкова система діє, базуючись на низці норм та моральних зобов’язань. Це інститут у неінституціональному сенсі слова. Зміни ціннісно-нормативної системи впливають на стабільність цієї структури, на баланс об’єктивного та нормативного. За умов дестабілізації цієї структури, яка в українських реаліях відбувається у формі транзиту від державного соціалізму до ринкової економіки, у індивідів посилюється відчуття несправедливості економічної системи. Таке відчуття перетворюється на індивідуальну нормативну трансгресію. Це, в термінах Дж.Скота, зброя слабких, що свідчить, зокрема, на користь гіпотези, згідно з якою відчуття депривованості та несправедливості функціонування економічної системи та діяльності її окремих суб’єктів супроводжується схильністю до порушень формальних та “неписаних” норм поведінки в економічній сфері. Це тема, яка заслуговує на окремий розгляд.

Література

1. *Giddens A. Nine Theses on the Future of Sociology // Giddens A. Social Theory and Modern Sociology. — Cambridge, 1987. — P. 22–51.*

2. *Thompson E.P.* The Moral Economy of the English Crowd in the XVIII Century // *Customs in Common: Studies in Traditional Popular Culture*. — New York, 1971. — P. 185–258.
3. *Portes A., Landolt P.* Unsolved Mysteries: The Tocqueville Files II: The Downside of Social Capital // *The American Prospect*. — 1996. — №6. — P. 18–21.
4. *Scott J.* Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance. — New Haven, 1985.
5. *Scott J.* Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia. — New Haven, 1977.
6. *Scott J.* Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts. — New Haven, 1990.
7. *Putnam R.* Bowling Alone: the Collapse and Revival of American Community. — New York, 2000.
8. *Оруэлл Дж.* Как я стрелял в слона // <http://www.lib.ru/ORWELL/elefant.txt> [16.08.07].
9. *Benfield E C.* The Moral Basis of the Backward Society. The Free Press. — Glenkoe, 1958.
10. *Чернуш Н.* Соціологія : Курс лекцій. — Львів, 2003.
11. *Sayer A.* Moral Economy. — <http://www.lancs.ac.uk/fss/sociology/papers/sayer-moral-economy.pdf> [12.03.2007].
12. *Powellson J. P.* The Moral Economy. — Michigan, 1998.
13. *Heath J.* The Efficient Society: Why Canada is as Close to Utopia as it Gets. — Toronto, 2005.
14. *Tsuruta T.* African Imaginations of Moral Economy: Notes on Indigenous Economic Concepts and Practices in Tanzania // *African Studies Quarterly*. — 2006. — № 9 (1–2). — P.19–35 // <http://web.africa.ufl.edu/asq/v9/v9i1a8.htm>.
15. *Полань К.* Великая трансформация: Политические и экономические истоки нашего времени. — СПб., 2002.
16. *Luhmann N.* Social Systems. — www.springerlink.com/index/XH4HR843T713P613.pdf [22.03.2007].
17. *Habermas J.* The Theory of Communicative Action. — Vol. 2. — Boston, 1989.
18. *Becker H.S.* Moral Entrepreneurs: The Creation and Enforcement of Deviant Categories // *Social Deviance: Readings in Theory and Research* / Ed. by H. N. Pontell. — Prentice Hall; Upper Saddle River, 1999.
19. *Ward H. F.* Our Economic Morality & the Ethic of Jesus. — New York, 1929.
20. *Karstedt S., Farrell S., Stoyanov A., Bussmann K., Skapska G.* Economic Morality in Europe: Market Society and Citizenship. — http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_docman&task=doc_download&gid=20&Itemid [16.08.07].
21. *North D.C.* Structure and Change in Economic History. — New York, 1981.
22. *Inglehart R.* Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. — New York, 1997.